

УДК 159.922:316.64:165.242.2

Ю.М. ДМИТРІЄНКО, канд. філос. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРИ ТА ФУНКЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

Ключові слова: правова свідомість, правова ідея, правова структура, форм правосвідомості

Проблеми правової свідомості як ідейно-духовного феномена нормативного та світоглядного осмислення світу відвіку цікавили людство. Правосвідомість здійснює безпосередній вплив на ефективність соціально-економічних завдань, на проведення правової реформи, формування правової держави. Говорячи про шляхи становлення та розвитку української правосвідомості, зазначаємо, що правові ідеї минулого висвітлюють об'єктивно її історичний та історично істинно перспективізуватимуть сучасний стан функціонування, вивчення, теоретично верифіковані витоки та джерела.

Зазначена проблема безпосередньо пов'язана з державною програмою Київського національного університету ім. Т. Шевченка «Формування механізму адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу на період з 2006 по 2010 рр.».

Акцентуючи увагу на правових ідеях минулого, пригадаємо, наприклад, ідеї класичного представника позитивізму М.М. Коркунова [1], в яких презентується феномен давнього розвиткового роздвоєння вітчизняної правосвідомості: юридичним нормам позитивної правосвідомості, яка формується у межах конкретно-історичного нормативно-правового поля праворозуміння, правоїдентифікації та правореалізації, з часом протиставляється суб'єктивна правосвідомість (або правосвідомість, що має природні фор-

ми), з давніми першоджерелами особистісної правосвідомості, що найчастіше індетермінована позитивним правом і вільно розвивається. Неминучість такого зіставлення зумовлена суспільним розвитком, в процесі якого разом із суб'єктивними умовами діяльності, особистісними якостями, особистісним досвідом, великого значення набувають об'єктивні чинники, культурна спадщина минулого [1, с.276-277]. За ідеями свободи Б.І. Чичерина про зовнішню, внутрішню і суспільну свободу, формуємо тезу про пріоритетні та домінуючі критерії історичної трансформації правосвідомості - право (зовнішня свобода), моральність (внутрішня свобода) та можливість переходу суб'єктивної моральності в суспільну і поєднання її з правом в суспільних союзах (суспільна свобода) [2, с.99]. Слідкуючи далі за генезисом історико-правової думки, зазначаємо, що феномен соціальної (психологічної, корпоративної) правосвідомості (на відміну від суспільної – де змістом її є право [3, с.481]) є доцільним пов'язувати з ідеями психологічної школи права Л.І. Петражицького про нову основу правосвідомості - людську поведінку, зумовлену внутрішньою духовною (психічним) свідомістю, емоціями боргу [4, с.92].

Звідси, завданням статті є аналіз та теоретико-методологічне залучення правових ідей минулого та сучасного з метою формування нових актуальних підходів до визначення поняття, структури та функцій української правової свідомості, використовуючи дослідження [1-4].

Продовжуючи далі, зазначаємо, що подальшим розвитком психологічної школи правосвідомості стала соціологічна школа правосвідомості Б.А. Кистяковського, яка загострила увагу до нетотожності права та закону, фактично, у нашому контексті, правосвідомості та законосвідомості, де остання має суто нормативну, а не моральну основу [5, с.8-9]. Р.С. Байніязов, один з перших на пострадянському правовому просторі почав активно підіймати питання про збільшення ролі правової свідомості, її психологічної

основи у процесах правотворення, а також про прикладні основи правосвідомості [6, с.13]. Серед головних природних основ української правосвідомості, як типово національної, правова ментальність та ментальність є такими найголовнішими, що здавна істотно та об'єктивно формують традиційну її структуру та правову культуру відповідних її досліджень (школа «Анналів») [7, с.51], але які за радянських часів фактично не вивчалися. Єдиним еквівалентом ментальності за радянських часів була запропонована правова ідеологія, але яка, теж фактично не досліджувалась [8, с.256]. Аналізуючи стан і рівень останніх досліджень правової свідомості, зазначаємо, що:

1) з часом акцентувалось все більша увага на особистісну сутність правосвідомості як її першосутність, що має вагомими складовими структурними елементами правову норму права, конфігурацію певних правових станів, різні зв'язки між системними елементами та ін., де останні є, в свою чергу, прямими невід'ємними складовими питання про справжнє походження української правосвідомості, або питання про її ідею як типово національної, її духовну першосутність – перший пріоритетний напрям актуального дослідження сучасної правової свідомості (Г.С. Дотепников, А.А. Алексєєв, В.А. Щегорцев, Р.С. Байніязов);

2) паралельно з першим існує інший вагомий напрям її досліджень – дослідження загальнолюдських властивостей, її гуманістичні, етичні аспекти, які виходять з цивілістичних основ справедливості, рівності, свободи, прав людини (К.Т. Вельський, М.І. Матузов, Н.С. Соколова, А.Б. Венгеров та ін.).

Досліджуючи основи української правової свідомості, слід зазначити, що існує перспективна точка зору про розвитковий пріоритет правової психології, її первинність за відношенням до правової ідеології – складових компонентів української правосвідомості [9, с.172]. На базі соціально-правової психології виникає та розвивається правова ідеологія. [10]. В юридичній літературі виділяються

декілька істотних ознак, що характеризують правову ідеологію: науковість, класовість (корпоративність), народність, об'єктивність, партійність, реальність, можливість концептуального осмислення і виразу корінних інтересів і цілей класу (корпорації, всього суспільства), спрямованість на реалізацію своїх можливостей через різні форми свідомості, щоб стати мотивом практичної діяльності певного народу.

Серед сучасних дослідників, наприклад, Н. Гранат та В. Котюк правову психологію та ідеологію ідентифікують як такі складові правосвідомості, права та правової культури, що формують природну сутність, зміст, специфіку та найважливіші властивості процесу правового регулювання суспільних відносин, що підтверджує тим самим давню тезу про те, що механізмом правового регулювання суспільних відносин за перехідного правостановлення є сама правосвідомість, бо тільки для неї правова психологія та ідеологія є повнозмістовними компонентами, основами та складовими частинами, без яких вона не є справжньою.

Так, В.О Котюк доводить, що під поняттям «правова ідеологія» охоплюється не лише система існуючих у суспільстві правових ідей, оцінок та правових міркувань, але й певний проект належного права як той своєрідний правовий ідеал, що відображає форму бажаного для суспільства права та правового регулювання [11, с.88-89]. За останніми дослідженнями представників позитивного права, правову ідеологію утворюють: 1) правові уявлення, поняття та ідеї; 2) правові теорії, доктрини, концепції, моделі; 3) правові цінності та цілі; 4) правові ідеали; 5) правові принципи, завдяки чому правова ідеологія раціоналізує та об'єктивізує процес відбиття дійсності як у нормативному, так й у ідейно-світоглядному сенсі, внаслідок чого формуються правові концепції, теорії та моделі, а також створюються реальні та можливі варіативні моделі законодавчої зміни (заміни, трансформації) старих форм правосвідомості. Саме у цьому презентується теоретична

(відображення правової дійсності) та практична (вдосконалення й перетворення дійсності) функція правової ідеології як функція правосвідомості [12, с.17-15].

Одним із важливих компонентів правової свідомості є мова, правова мова, мовна правосвідомість. Це, по-перше, є основою для вивчення правової культури; по-друге, мова передає правові традиції, цінності; по-третє, мова організовує традиційне, істинне сприйняття світу та правового світу. Правова мова відображає правову культуру суспільства, його головні цінності, норми, технологію, спосіб правового життя, виховання (формування) правової свідомості, правових знань та правової компетенції особи (індивіда)-суспільства-держава. Формування правосвідомості особи припускає не просто правову інформованість, оволодіння певною сумою знань, а компетентне розуміння суті правової дійсності, оскільки тільки таке розуміння дозволяє правильно оцінити характер тих або інших явищ правової сфери життєдіяльності суспільства.

Засвоєння правових знань, в свою чергу, та їх співвіднесення з дійсністю формують у особи переконання. Правосвідомість у переконаннях отримує концентрований вираз і виявляється в мисленні і поведінці людини, що показують ступінь її правової зрілості. Переконання є «вузловою одиницею» світогляду, виражаючи відношення особи до світу, її готовність застосовувати знання (поняття, норми, оцінки) в якості регулятора її поведінки [13, с.158]. Існує також точка зору, яку здавна висловив Б.Н. Чичерін: «Якщо я поважаю закон, то закон повинен поважати мене» [14, с.66], що є результатом або функцією переконання особи. Переконання особи як начальна інстанція прогресивного становлення та розвитку правової свідомості знаходять свій конкретний вираз в її поведінці, яка, у свою чергу, зумовлена етико-правовими принципами, що сформувалися (або що формуються) як ідейно-нормативні основи формування правових цінностей правосвідомості, особливо за перехідного пра-

востановлення, коли механізмом правового регулювання є сама правосвідомість (І.О. Льїн, П.І. Новгородцев, Г.В. Гегель, М.І. Козюбра, Л.В. Петрова, В.О. Чефранов та ін.), а значить її норми, а не норми чинного статичного права, формують стійке відношення до дійсності та самим нормам статичного права, що її регулюють (як правило, за умов неперехідного правостановлення). В свою чергу, правові цінності виступають як чинники, що відіграють визначальну роль у регуляції соціальних взаємодій. У такому відношенні сама правосвідомість набуває правомірного статусу правової цінності та цілелепокладального елемента актуальної правової реальності.

Але тут виникає питання, що розуміти під правовою цінністю? Який існує пріоритетний критерій, за яким можна віднести те або інше правове явище до цінностей? На наш погляд, для включення будь-якого правового явища в систему правової свідомості передбачається визначити йому певне значення в суспільній та правовій практиці, співвіднести з потребами людини як первинного та вторинного суб'єкта правосвідомості та суб'єкта права водночас. Адже усвідомлення завжди включає оцінку дійсності, іншого правового суб'єкту та об'єкту права та правосвідомості як водночас, так і ні. Але враховуючи наші дослідження про нетотожність та нерівність суб'єктів права та правосвідомості, а також самих суб'єктів правосвідомості (первинні та вторинні суб'єкти правосвідомості) [15, с.336-345], ми можемо казати про недоліки такого підходу. Вони виявляються у не визначеності змістовних критеріїв оцінки правових явищ, що зводять їх в ранг правових цінностей. При застосуванні даного підходу до дослідження правової свідомості існує також небезпека захоплення перерахуванням і описом цінностей, що входять в сукупність такого предмету. Думаємо, що істотним недоліком даного підходу є те, що при визначенні правової свідомості як «цінності», що відображає створене людьми в галузі права, за її межами виявляється сама

людина, її діяльність та види реальної юридичної діяльності. У такому розумінні правової свідомості, з точки зору класичного позитивного права, правові цінності – це визначальний аспект правової свідомості, її ядро, бо правова свідомість - це спосіб, метод саме ціннісного освоєння дійсності [16, с.131]. У правових цінностях ми знаходимо тим самим регулятивний механізм соціального життя людей.

За останніх досліджень все більше акцентують увагу на системності правової свідомості, пов'язуючи її з правовими нормами. Правові норми - це стандарти бажаної правової поведінки. Вони передаються з покоління в покоління шляхом правової соціалізації (правового виховання та навчання). У такий спосіб відбувається залучення індивіда до норм, тобто, виховна соціалізація нормативної поведінки. Норми можна класифікувати за багатьма підставами, але найбільш важливими (актуальними) є моральні (властиві саме правосвідомості) та правові норми (властиві саме законосвідомості). Останні презентують, перш за все, у змісті закону, контролюються державною владою. Моральні норми спираються на силу громадської думки, моральній відповідальності особи, відчуття боргу, совісті, сорому. За поглядами В.К. Бабаєва «юридична норма (норма права) - це загальнообов'язкове веління, виражене у вигляді державно-владного розпорядження і регулює суспільні відносини» [17, с.86]. С.С. Алексєєв вважає, що «норми права - центральне, зорганізоване ядро всієї системи правових засобів» [18, с.86]. А.В. Малько вважає що «норми права - це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою і націлене на врегулювання суспільних відносин» [19, с.273]. А на думку А.В. Міцкевича, «правова норма - це загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене або санкціоноване державою, виражене публічно у формальних розпорядженнях, як правило у письмовій формі, що охороняються органами держави шляхом

контролю за дотриманням і застосуванням передбачених законом заходів примушення за правопорушення» [20, с.250].

Порівняльний аналіз різних визначень поняття норм права (за термінологією позитивного права) дозволяє зробити висновок, що всім їм властиві деякі загальні ознаки, які, створюючи функціональний імідж норми статичного права (по-іншому, фактично, норм закону), дозволяють виділяти її з загальної маси соціальних норм. При цьому будемо враховувати здавна визнану нетотожність права та закону, а також те, що змістом позитивної та іншої правосвідомості є право, а законосвідомості – зміст того чи іншого закону. У цьому відношенні, тоді, по-перше, з'ясовується, що норма права (закону) - поведінка, але взята в її абстрактному виразі, що типізується та процесуально реалізується у законосвідомості. Через це нормами права (закону) прийнято позначати, як правило, поведінку, тобто уявляти її як загальний зразок, відоме мірило, типовий, стандартний регулятор поведінки. По-друге, виявляється, що норма права (закону) так чи інакше пов'язана з державною владою, державою. За будь-якою правовою нормою є видимим голос, воля, авторитет, потужність, сила держави. В зв'язку з цим у кожній нормі права (закону) є присутнім значно-вольовий, імперативний початок. По-третє, внаслідок зв'язаності норми права (закону) з чинною державною владою, норма права (закону) виступає як загальнообов'язкове правило, тобто, таке загальне правило, яке поширює свій вплив на достатньо широке коло учасників суспільних відносин, незалежно від того, яке їх суб'єктивне відношення до його вимог. По-четверте, норма права (закону) розрахована на добровільне виконання, але вона не виключає застосування і правового примушення, якщо її вимоги за передбачених випадків добровільно не виконуються. По-п'яте, для норми права (закону) головне - поставити учасників в певне, «позиційне» положення один до одного, а також до відповідних цінностей суспільства, як до мате-

ріальних, так і до духовних, і тим забезпечити загальний порядок в суспільстві, державі, який залежно від існуючих в суспільстві поглядів, ідей може оцінюватися як справедливий, або несправедливий.

Інакше кажучи, головне соціальне призначення норми права (закону) полягає в регулюванні *типових суспільних відносин, регламентації типової правової поведінки*, встановленні *типових* правил поведінкової «гри» в суспільстві та державі, а норм правосвідомості – сформувати оцінне, перш за все, морально опосередковане, але типове відношення до норми права, суб'єктів права як суб'єктів правосвідомості та суспільним відносинам як відносинам суб'єктів правосвідомості до світу та його об'єктів. Для реалізації «типової поведінки» використовуються специфічні парні спеціально-юридичні категорії: суб'єктивне право та юридичний обов'язок. За допомогою цих категорій норма права (закону) для одних учасників суспільних відносин встановлює міру можливої поведінки, а для інших - міру належної поведінки. Через це утворюється одна з істотних характерних особливостей норми права (закону). Таким чином, в найбільш загальному вигляді норма права (закону) – це «загальнообов'язкове (масове, загальновизнане, суспільне) правило, встановлене або визнане державою, забезпечене можливістю державного примушення, регулюючого суспільні відносини» [21, с.430], а норма правосвідомості – це не завжди загальнообов'язкова норма права та/або моралі, що встановлює певні/повні нормативно-правові доміанти індивідуально обов'язкових (корпоративне обов'язкових), зперсоніфікованих зразків правила поведінки, сформованих у правового індивіда-правового суспільства-правової держави, що забезпечуються, перш за все, засобами внутрішнього (морального, етичного, естетичного, духовного) переконанням індивіда-суспільної (соціальної) групи-держави у необхідності їх виконання. За умов виникнення нормативно не врегульованої трансформації перехідної (маргінальної)

правової дійсності – може реалізуватися явище делінквентизації правової свідомості або формування у правовому полі таких норм чинного права, які не забезпечують у суспільстві визнані цивілізацією функції права. Іншими словами говорячи, може виникнути правове неправильне відбиття правової дійсності, яке трансформуватиметься далі, за умов ігнорування його правовою наукою та практикою у радикальні, важкорозв'язувані правові конфлікти, колізії, патології [29].

Правосвідомість, як відомо, формується в процесі оволодіння правовими знаннями у науковій площині. Як результат віддзеркалення об'єктивної дійсності, вони володіють багаторівневим характером. Можна виділити наукову правосвідомість, що підрозділяється на емпіричну та теоретичну, або її відповідні форми, зумовлені пізнавальними правовими засобами, та буденну правову свідомість, пов'язану з життєвим досвідом індивіда, що базується на конкретних життєвих ситуаціях. До емпіричної форми правосвідомості відносимо відбір і систематизацію необхідної (політичної, правової, економічної, екологічної та ін.) правової інформації, встановлення за допомогою юридичних фактів її правової достовірності. Теоретична форма правової свідомості характеризується нормативним аналізом та ідейно-світоглядним узагальненням правової інформації, виробленням на її основі певних теорій, гіпотез та ін. Аналіз основних змістовних компонентів правової свідомості, враховуючи різнолінійну (лінійну – за умов традиційного суспільства, за зразком позитивної правосвідомості, що має традиційні форми, та нелінійну або перехідну – за умов нетрадиційного, за зразком посттоталітарного, суспільства, що має нетрадиційні форми) природу української правосвідомості як будь-якої іншої національної, необхідно доповнити характеристиками різних функцій, в яких виявляється її різна суть, властивості та норми. У юридичній науці термін «функція» вживається для характеристики соціальної ролі держави і права.

Власне функція права (закону) - це реалізація його соціального призначення, виборча орієнтація дія чинної системи права на певні сторони зовнішнього середовища [22, с.53], а функція правосвідомості – це нормативна (правова ідеологія) та ідейно-світоглядна (правова психологія) реалізація її функціональних, різнолінійних властивостей, що мають джерелами різні основи, принципи, критерії та перспективи світоосмислення її різних суб'єктів. Актуальними критеріями, джерелами становлення та розвитку норми правосвідомості є правова ментальність, культура та правові традиції, що формують її спадкоємність, в якій, як правило, травило формується домінанта складових пропорцій формули правової ідіоми-норми правової свідомості [23, с.307-315], що визначає пріоритетні вектори становлення нової, більш прогресивної форми правової свідомості як нормативного результату її цільового стану [24, с.53].

Дотримуючись позитивістського погляду на правову свідомість та враховуючи наше зауваження про певну або повну тотожність за певних умов правової свідомості та свідомості, як певних автентичних і самодостатніх форм забезпечення розвитку спадкоємності правових переконань, норм та інститутів, презентованих у формуванні типових формах спадкоємності правової свідомості, формуємо тезу про те, що поняття функцій правосвідомості повинне містити в собі вказівку на ті її елементи та властивості, за допомогою котрих вона практично реалізує (правова ідеологія та правова психологія) свої властивості та перетворює реальність за ними. Саме завдяки цьому її суб'єкти як суб'єкти права в змозі об'єктивно аналізувати та визначати власні істотні нормативні та ідейно-світоглядні якості як істотні якості правового індивіду (правової істоти, правової людини). У зв'язку з цим правова свідомість є сама певною типовою формою власної спадкоємності, нормативна та ідейно-світоглядна стійкість котрої визначається домінантою тієї чи іншої її конкретно-

історичної форми, властивостями та доміантною структурою [25, с.103-124]. Саме істотні властивості правосвідомості формують її істотні функції, які виступають каналом обміну (і виміром його ефективності) між духовною і матеріальною правовою культурою, з одного боку, і правовим життям, правовою системою з іншого. Функції правосвідомості показують, за якими напрямками та наскільки, якою мірою духовні, матеріальні та культурні цінності проникли в правове життя, стали змістом, вплинули на вдосконалення форм і методів правової діяльності, як нормативних результатів її властивостей. Через функції правової свідомості розкриваються якісні властивості та характеристики правових явищ, економічних відносин, духовно-матеріальних артефактів правової культури [26, с.9-13]. Найголовніше призначення функцій правової свідомості в тому, щоб привнести правові знання та переконання в свідомість особи, забезпечити її достовірною і оперативною інформацією, практично залучити в правові процеси. Функції правової свідомості, що мають джерелами нормативну природу права - ідентифікуємо лінійними, функції правосвідомості, що мають джерелами ідейно-світоглядне правоосмислення – нелінійними [27-28].

Таким чином, приведені правові ідеї минулого та сучасного здатні допомогти активному виробленню прогресивних підходів до комплексного та різно перспективного аналізу української правосвідомості як активного механізму регулювання суспільних відносин за сучасного перехідного правостановлення. У цьому плані дослідникам допоможуть праці українських вчених Ю. Битяка, В. Бурмістрова, П. Білого, О. Ганзенко, І. Зеленко, Н. Кушнір, О. Менюка, І. Осики, М. Подберезького, Р. Сербина, А. Скуратівського, С. Сливки, В. Співака, А. Тукало, І. Яковюка, М.І. Козюбри, Л.В. Петрової та інших.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коркунов Н. М. Лекции из общей тео-

- рии права / Н. М. Коркунов. - СПб. : Юристъ, 1909. - 329 с.
2. Чичерин Б. И. Философия права / Б. И. Чичерин. - СПб. : Изд. В. Портнов, 1900. - 127 с.
3. Фарбср И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбср. - М. : Политиздат, 1962. - 587 с.
4. Петражицкий Д. И. Теория права и государства в связи с теорией моральности / Д. И. Петражицкий. - СПб. : Юристъ, 1907. - Т. 1. - 256 с.
5. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление / Б. А. Кистяковский // Вопросы права. - 1911. - Кн. 8. - 326 с.
6. Байниязов Р. С. Проблемы правосознания в современном российском обществе: дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01/ Байниязов Рустам Сулейманович. - Саратов, 1999. - 20 с.
7. Огурцов Л. П. Российская ментальность (материалы «круглого стола») / Л. П. Огурцов // Вопросы философии. - 1994. - № 1. - 86-87 с.
8. Айзберг А. М. Социалистическое право, правосознание и мораль. Теория государства и права / А. М. Айзберг ; под. ред. А. М. Васильева. - М. : Наука, 1983. - 332 с.
9. Бердяев Н. А. Царство Духа и Царство Кесаря / Н. А. Бердяев. - М. : Циклон, 2009. - 210 с.
10. Ядов В. Л. Идеология как форма духовной деятельности общества / В. Л. Ядов. - М.-Л. : Политиздат, 1961. - 124 с.
11. Котюк В. О. Теория права : курс лекций / В. О. Котюк. - К. : КНУ ім. Т. Шевченко, 1996. - 451 с.
12. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу В. Л. Толстенко // Держава і право. - 2009. - № 41. - 458 с.
13. Винчев В. Нравственная культура руководителя / В. Винчев. - М.: Глория, 2009. - 254 с.
14. Чичерин Б. Н. Собственность и государство : Часть I / Б. Н. Чичерин // Антология мировой правовой мысли: в 5-ти т. - Т.V. Россия конец XIX-XX вв. - М. : Мысль, 1999. - 123 с.
15. Дмитрієнко Ю. М. Специфіка правової регуляції нормами правосвідомості у контексті рівності її суб'єктів / Ю. М. Дмитрієнко // Науковий вісник Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. юридична. - 2006. - Вип. 3. - С. 336-345.
16. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. - М. : Прадигма, 2007. - 240 с.
17. Бабаев В. К. Нормы права. Общая теория права : курс лекций / В. К. Бабаев. - Н. Новгород : Северная звезда, 2007. - 327 с.
18. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. - М. : Юристъ, 2005. - 327 с.
19. Матузов М. І. Теория государства и права / М. І. Матузов, Л. В. Малько. - М. : Юристъ, 2001. - 524 с.
20. Проблемы общей теории прав и государства / под общ. ред. В.С. Нерсесяца. - М. : Ректал, 2001. - 459 с.
21. Венгеров Л. Б. Теория государства и права / Л. Б. Венгеров. - М. : Юристъ, 2008. - 621 с.
22. Общая теория государства и права. В 2-х т. / Отв. ред. М. Н. Марченко. - М. : Юристъ, 2009. - Т. 2. - 541 с.
23. Дмитрієнко Ю. М. Прямі ефекти девіантної правосвідомості: перша формула української правової ідіоми / Ю. М. Дмитрієнко // Право і безпека. - 2004. - Т. 3. - № 2. - С. 11-18.
24. Дмитрієнко Ю. М. Еволюція правової свідомості та культури цивільних правовідносин Польсько-Литовської доби як набуття ними якісного цільового правового стану / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. - 2008. - № 3. - С. 137-145 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2007-1/06dumrco.pdf>.
25. Дмитрієнко Ю. М. Нове бачення форм (типів) української правової свідомості та правової культури / Ю. М. Дмитрієнко // Ученые записки Тавричesk. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. - 2007. - Т. 20 (59). - № 2. Юридические науки. - С. 307-315.
26. Общая теория государства и права. В 2-х т. / Отв. ред. М. Н. Марченко. - М. :

Юристь, 2009. – Т. 1. - 419 с.

27. Дмитрієнко Ю. М. Приховані ефекти правосвідомості: нелінійні властивості / Ю. М. Дмитрієнко // Науковий вісник. Серія «Філософія». – 2006. – Вип. 20. – С. 103-124.

28. Дмитрієнко Ю. М. Формула норми права у контексті синергетики правосвідомості / Ю. М. Дмитрієнко // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. – 2006. – Т. 19 (58). – № 2. Юридические науки. – С. 9-13

29. Дмитрієнко Ю. М. Проблема неправильного правового віддзеркалення правосвідомістю дійсності як біла пляма українського правознавства: теорія правової ідеології як збоченої правосвідомості (джерела, історія, реальність). Частина 1 / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2005. – № 1. – С. 9-28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2005-1/05dumrco.pdf>.

Дмитрієнко Ю. М. Актуальні підходи до визначення поняття, структури та функцій української правової свідомості / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 149–156 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09dumrco.pdf>

Проаналізовані погляди та ідеї відомих вітчизняних дослідників правової свідомості, права та правової культури у історичному генезисі загальної вітчизняної історико-правової думки стосовно становлення та розвитку актуальних підходів до визначення поняття, структури та функцій української правової свідомості.

***

Дмитриенко Ю.Н. Актуальные подходы к определению понятия, структуры и функций украинского правового сознания

Проанализированы взгляды и идеи известных отечественных исследователей правового сознания, права и правовой культуры в историческом генезисе общей отечественной историко-правовой мысли относительно становления и развития актуальных подходов к определению понятия, структуры та функций украинского правового сознания.

***

Dmitrienko J.U.N. Actual Approaches to Definition of Concept, Structure and Functions of the Ukrainian Legal Consciousness

Sights and ideas of known domestic researchers of legal consciousness, the right and legal culture in historical genesis of the general domestic historico-legal idea concerning becoming and development of actual approaches to definition of concept, structure that of functions of the Ukrainian legal consciousness are analysed.